

FAKATOTOLO KAU KI HE NGAOHIKOVIA 'I TILIUEFI

NGAAHI MAKATU'UNGA FEKAU'AKI

1. **Kamata 'o e fa'ahita'u akó mo e tēmi:** Ko e Fakatoto'lo 'e kamata 'ene ngāue mei he 'aho 1 'o Siulai 2022, 'aki e taumu'a ke 'oatu 'ene lipōtí 'i he 'aho 16 'o Tīsema 2022.
2. **Ko e Fakatoto'lo:** Ko e Fakatoto'lo 'e fakahoko ia 'e Dame Silvia Cartwright, PCNZM, DBE, QSO, DStJ mo Frances Joychild QC, fakataha mo Dame Silvia ko e Sea ia 'i he Fakatoto'lo.
3. **Taumu'á:** Ko e taumu'a 'o e Faka'eke'eké ke sivilivi'i mo fekumi ha ngaahi ola kau ki he:
 - (a) natula mo e lahi 'o e ngaohikovia fakasekisuale mo e ngaahi ngaohikovia kehé (ngaohikovia 'o fakatatau ki hono faka'uhinga'i 'i he palakalafi 6);
 - (e) ngaahi makatu'unga na'á ne fakatupu pe tñaki atu ki he ngaohikovia;
 - (f) ngaahi ngāue ne fai pe ta'efai 'e he 'Apiakó, ko hono kau talāsiti, 'ōfisá mo e kau ngāue ke tali, pe ngāue ki he ngaahi lāunga 'a kinautolu ne ngaohikovia;
 - (h) ko e fe'unga 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e founga ngāue kuo fokotu'u 'i he 'Apiakó he 'ahó ni ke faka'ehi'ehi mei ha toe ngaohikovia he kaha'ú.
4. **Kanokató:** Ko e kanokato 'o e ngaahi ngāue 'oku kau ki ai, kae 'ikai fakangatangata pē ki he:
 - (a) natula mo e kanokato 'o e ngaohikovia ne kamata he 'aho 1 'o Sanuali 1950 ki he ngata'anga 'o e 'aho 'o e Fakatoto'lo;
 - (e) ngaahi makatu'unga ne ala tupu mei ai, pe tñaki atu, ki he toutou hoko 'a e ngaohikovia, 'o kau ai e:
 - (i) ngaahi me'a ne tupu mei hono fa'ungá, ngaahi polokalamá, pe taufatungamotu'á;
 - (ii) ngaahi ngāue ne fai pe ta'efai 'e he 'Apiakó, ko hono kau talāsiti mo e kau ngāue, kae pehē ki he ni'ihiki kehe 'oku lau ki ai 'i he palakalafi 6 'i laló, 'i he'enu fakahoko, pe faka'atā pe pou'ou'i e ngaohikovia;
 - (iii) fakatoto'lo'i, fakahū mai, ako'i, fakalalaka'i, fua fatongia, pule'i, mo hono tokanga'i e kau ngāue mo e ni'ihiki kehe

‘oku nau kau ‘i hono fakahoko e tokanga‘í pe tauhí;

(iv) ngaahi tu‘utu‘uni mo e founa ngāue ‘a e ‘Apiakó ne faka‘atā atu ‘i he ngaahi taimi fekau‘akí ke ‘ohake e ‘uuni me‘a ‘oku fai ki ai e tokangá, pe fakahoko ha ngaahi lāunga, fekau‘aki mo e ngaohikoviá;

(v) taufatungamotu‘a ‘o e ‘Apiakó ‘i he ngaahi taimi fekau‘akí, ‘o kau ai e ngaahi ‘ulungaanga ne fakangofua, faka‘atā pe poupou‘i ‘i he vā ‘o e fānau ako ‘o e ‘Apiakó.

(f) ngaahi ngāue ne fai pe ta‘efai ‘e he ‘Apiakó, ko hono kau talāsití, kau ‘ōfisá mo e kau ngāué ke tali, pe ngāue, ki he ngaahi lāunga e ngaohikoviá ‘o kau ai:

(i) hono ‘ilo‘i, pe totonu ke ‘ilo‘i ‘e he ni‘ihi ko iá, ‘a e ngaohikovia na‘e hoko ‘i he ‘Apiakó;

(ii) e me‘a ne nau fai, kapau ne ‘i ai, ki ha fa‘ahinga lāunga pē ‘o e ngaohikoviá;

(iii) pe na‘e ‘i ai ha ngaahi feinga ke fufū pe lōmia hono lipooti ‘o e ngaahi taimi ne hoko ai e ngaohikoviá;

(iv) pe na‘e fenāpasi e tali ki he ngaahi lāunga ngaohikoviá (‘o kau ai e fakafeaulotó mo e fakatonutonú) mo e ngaahi founa ngāue lelei ‘o e taimi ne hoko ai e ngaohikoviá.

(h) e ngaahi tu‘utu‘uni mo e founa ngāue lolotonga ‘a e ‘Apiakó pe ‘oku fe‘unga kakato ia ke malu‘i e mo‘ui lelei mo e tu‘unga lelei ‘o e fānau ako lolotongá mo e kaha‘ú.

5. ‘Oku kau ‘i he ngaahi me‘a ‘oku ‘ikai felāve‘í ‘a e fakakaukaua e mo‘ua faihia pe fakapule‘anga ‘a ha fa‘ahinga kautaha pe fakafo‘ituitui pe ko e fenāpasi ‘a e ngāue ne fai pe ta‘efai ‘e he kautaha pe fakafo‘ituitui ko iá mo e laó.

6. **Ngaohikoviá:** Ki he ngaahi taumu‘a ‘o e Fakatotoló, ‘oku ‘uhinga e ngaohikoviá ko hano ngaohikovia fakasekisuale pe mafatukituki fakatu‘asino (‘o kau ai e pā‘usi‘í, takiekina kākaá, houtamakí mo e alā me‘a pehē ‘o tupu ai e ngaohikoviá) ki ha tokotaha ako ‘o e ‘Apiakó, ne fakahoko, faka‘atā pe poupou‘i ‘e:

(a) ha taha ‘okú ne fakahoko e tokanga‘í pe tauhí ko ha mēmipa ‘o e Poaté, ko ha mēmipa ‘o e kau ngāue ‘o e Poaté pea/pe ko e ‘Apiakó, ngaahi vā fengāue‘akí, kau ngāue ‘ofá, mo kinautolu ‘oku nau ‘oatu ha ngāue tokoni;

(e) ha tokotaha ako ‘i he ‘Apiakó;

- (f) ha tokotaha 'a'ahi mai ki he 'Apiakó;
- (h) ha taha pē na'e 'i ha tu'unga ke feohi mo e fānau akó 'i ha fa'ahinga taimi lolotonga 'enau 'i he malumalu 'o hono tokanga'i pe pule'i 'e he 'Apiakó.

7. **Ngaahi founa ngāue Fakatotoló:** Ko e Fakatotoló te ne fokotu'u 'ene ngaahi founa mo e fakahokohoko ngāue pē 'a'ana pea fakahoko e ngaahi fakatotolo 'okú ne pehē 'e a'usia lelei taha ai e ngaahi taumu'a 'o e Fakatotoló. Ka neongo iá, 'e fakapapau'i 'e he Fakatotoló ko 'ene ngaahi founa mo e fakahokohoko ngāué te ne:

- (a) poupou'i e Kau To'a ne Ngaohikovia 'oku nau faka'amu ke kau atu ki he ngāue 'i he Fakatotoló;
- (e) 'oatu ha faingamālie kehekehe ki he founa 'oku lava ai e Kau To'a ne Ngaohikoviá 'o vahevahe 'enau ngaahi a'usiá mo e kau Fakatotoló (hangē ko 'ení, 'aki hono faka'aonga'i e ngaahi fakamatala kuo ma'u mei ha ngaahi tūkunga kehe);
- (f) 'oua te ne toe uesia tamaki e Kau To'a ne Ngaohikoviá 'i he tu'unga lelei taha 'e malavá;
- (h) fakatokanga'i ai e ngaahi fakakaukau 'ulungaanga fakafonua felāve'i mo iá;
- (i) mahinongofua;
- (k) 'ikai fai ha fakamaau ta'etotonu ki he ngaahi hopo hia pe hopo sivile lolotongá pe 'i he kaha'ú, pe ngaahi fakatotolo kehe 'oku hoko he taimi tataú;
- (l) faka'aonga'i e ngaaahi fakamatala fakafo'ituitui 'okú ne ma'ú 'o fakatau mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e feongo'i'akí, 'ikai fakahāhā holó, totonu fakafo'ituitui mo e fakangofua 'i he 'ilo kakató, kae pehē ki he talangofua ki ha ngaahi tu'utu'uni fakalao lolotonga ke ta'ofi ha fakamatala;
- (m) faka'atā kinautolu 'oku nau 'omi ha ngaahi fakamatala tohi ki he Fakatotoló ke nau lava 'o toe ma'u e fakamatala ko iá 'i ha 'aho 'amui ange hili ha'anau kole;
- (n) fakamatala kiate kinautolu 'oku kau ma'i e ngaahi tokoní, lāungá pe ngaahi founa ngāue kehe 'e ala 'atā ma'anautolú;
- (ng) tokanga'i lelei ha ngaahi felālave'i 'i he Fakatotoló mo e Polokalama Fakatonutonú ke fakasi'isi'i e loto mafasiá mo e kulukia tamaki 'a e Kau To'a ne Ngaohikoviá, 'a ia 'oku nau kau

fakatou'osi atu ki he ongo polokalamá.

8. **Ko e Poaté:** Ko e Poaté te nau:

- (a) fengāue'aki mo e Fakatotoló ke tokoni'i ia ke nau fanongo mei he kakai na'e 'i ai pe 'oku 'i ai 'enau pīkinga, pe ngāue, 'i he Poaté pea mo e 'Apiakó;
- (e) faka'atā e kotoa 'o 'enau kau mēmipa Poate lolotongá ki ha ngaahi faka'eke'eke mo e Kau Fakatotoló pea fengāue'aki mo e Fakatotoló ke tokoni'i ia ke nau fanongo ki he kau mēmipa Poate kotoa mei he kuohilí;
- (f) fakapapau'i ko e fānau ako matu'otu'a lolotongá 'oku nau lava 'o kau atu ki he Fakatotoló 'i ha founga 'oku 'ikai fakahāhā holo;
- (h) fakapapau'i 'oku lava 'e he Kau Fakatotoló 'o fakahoko tau'atāina mo 'ikai fakahāhā holo 'enau ngāué;
- (i) 'oatu ki he Kau Fakatotoló 'i hano kole, ha fa'ahinga fakamatala pē 'oku nau ma'u pe pule'i, 'o kau ai hono to'o 'enau totonu (kae 'ikai ko ha toe totonu 'a ha taha kehe) ki he fakamatala ki mu'a he 'aho 1 'o Sanuali 2018, fekau'aki mo e me'a 'oku hā 'i he kanokato 'o e fakamatalá pea 'oatu ia ki he taumu'a pē 'o e Fakatotoló;
- (k) fakahoko mo ha ngaahi tokoni kehe ki he Kau Fakatotoló 'i ha'anau kole.

9. 'E fakahoko 'e he Kau Fakatotoló 'enau ngāué 'i ha fa'ahinga feitu'u pe ngaahi feitu'u pē 'oku fe'unga ki he'enau fakakaukáu 'i he'enau vakai ki he'enau taumu'á mo e fiema'u ke tokoni'i pea 'ikai toe kulukia tamaki 'a e Kau To'a ne Ngaohikoviá. 'E tu'u ha 'Ōfisi Fakatotolo 'i 'Aokalani 'i ha feitu'u 'oku tau'atāina mei he 'Apiakó.

10. 'E 'oatu 'e he Kau Fakatotoló ha pa'anga mo ha ngaahi ngāue tokoni ma'ae Kau To'a ne Ngaohikoviá, pea totongi mo e ngaahi fakamole 'oku fakapotopotó, 'o fakatau mo hono fiema'u iá ke tokoni'i kinautolu 'i he'enau kau mai ki he ngaahi ngāue Fakatotoló. 'E lava ke kau heni ha ngaahi fakamole 'uhingamālie ki he fefononga'akí, nofo'angá mo e faifale'i; pea 'i he taimi 'oku pehē ai 'e he Kau Fakatotoló 'oku 'aongá, ko ha ngaahi totongi fakalao kaunga ki he'enau kau mai ki he Fakatotoló. 'E lava foki ke kau 'i he tokoni ko 'ení hano hokohoko atu 'o e tokoni kuo 'osi fakahoko ko ha kongá 'o e Polokalama Fakatonutonú, ko e Tokoni Fakafanongó, mo ha toe fale'i kehe pē kuo 'osi ma'u 'e he Kau To'a ne Ngaohikoviá.

11. 'I hono 'ai ke toe mahino angé, kapau 'oku 'i ai ha tokotaha tokoni 'okú ne tokoni'i e Kau To'a ne Ngaohikoviá 'i he Polokalama Fakatonutonú, 'e 'oatu ki he

To'a ne Ngaohikoviá ke ne fili pe te ne faka'aonga'i e tokotaha tokoni tatau ke poupou'i ia mo hono fāmilí ke kau mai ki he Fakatotoló, pea 'e lava e tokotaha tokoní 'o ma'u mai ha fa'ahinga fakamatala 'a e To'a ne Ngaohikoviá 'a ia 'oku pehē 'e he To'a ne Ngaohikoviá/tokotaha tokoní 'oku felāve'i mo e ngaahi taumu'a 'o e Fakatotoló.

12. **Lipooti:** 'E 'oatu 'e he Kau Fakatotoló ha lipooti tohi ki he Poaté mo e ola 'o 'enau fekumí mo 'enau ngaahi fokotu'ú 'i he 'aho 16 'o Tīsema 2022 pe ko ha to e 'aho 'amui ange 'oku pehē 'e he Kau Fakatotoló 'e fiema'u ke fakakakato 'enau fakatotoló 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga fekau'aki ko 'ení. 'E faka'atā e lipōtí ki ha taha pē ka 'e to'o ha ngaahi fakamatala pau ke malu'i e fakamatala fakafo'ituitui 'a e Kau To'a ne Ngaohikoviá, tauhi e ngaahi tu'utu'uni fakalao ke ta'ofi ha fakamatala, mo ha fakamatala pē fakatatau ki hono fokotu'u mai 'e he Kau Fakatotoló.
13. 'E lava ke 'oatu 'e he Kau Fakatotoló ha fa'ahinga fokotu'u pē 'oku nau pehē 'oku fe'unga 'o kau ai e me'a kuo hoko 'i he kuohilí ke fakapapau'i ko e ngaahi makatu'unga ne nau faka'atā e hisitōlia 'o e ngaohikoviá ke hokó 'oku 'ikai hokohoko atu pe toe fakahoko 'i he kaha'ú.

'Ahó: Sune 2022